

УДК 821.161.2-343.091

*Наталія Смірнова
(м. Переяслав-Хмельницький)*

ГЕНОЛОГІЧНІ ТА ХУДОЖНІ ОСОБЛИВОСТІ «БАЙ-КАЗКИ» О. ЛЯТУРИНСЬКОЇ

У статті аналізується прозовий твір О. Лятуринської «Бай-казка». Здійснюється спроба простежити його жанрові особливості на основі авторських та загальноприйнятих жанрових ідентифікацій. Доводиться, що створення уявного, ідеалізованого світу казки ґрунтувалося на бажанні авторки відтворити відчуття казковості власного дитинства, долучити результати власних фольклорно-етнографічних студій. На ідейному спрямуванні «Бай-казки» позначилися переплетіння міфологічних та християнських мотивів.

Ключові слова: жанр, казка, хронотоп, образ, художній світ.

В статье анализируется прозаическое произведение О. Лятуринской «Бай-сказка». Осуществляется попытка проследить его жанровые особенности на основе авторских и общепринятых жанровых идентификаций. Доказывается, что создание воображаемого, идеализированного мира сказки основывалось на желании автора воспроизвести ощущение сказочности собственного детства, использовать результаты собственных фольклорно-этнографических исследований. На идейном направлении «Бай-сказки» отразились переплетение мифологических и христианских мотивов.

Ключевые слова: жанр, сказка, хронотоп, образ, художественный мир.

The article deals with the prose work by O. Liaturynska Bai-tale. Author tried to examine genre features using her own and generally accepted versions of «fairy tale» identification. It is proved that the creation of the imaginary, idealized world in story based on the author's desire to show sensation of her own childhood, including her folklore and ethnographic studies results. The interweaving of Christian and mythological motifs were reflected on the ideological direction of Bai-tale.

Keywords: genre, fairytale, chronotope, image, artistic world.

Основні напрями осмислення та інтерпретації мистецького доробку О. Лятуринської були розпочаті її сучасниками в межах літературно-критичної діяльності представників «українського зарубіжжя» і презентовані в наукових студіях В. Барки, М. Битинськго-Оверковича, Ю. Бойка, Ю. Клена, Ю. Лавріненка, Є. Маланюка, У. Самчука, Яра Славутича, Ю. Шереха. З 90-х років ХХ ст. такі дослідження з'являються і в «материковій» Україні та стосуються різних аспектів творчості письменниці. Серед таких студій ґрунтовністю вирізняються праці П. Кононенка, Т. Салиги, Я. Поліщука, Т. Левчук. Все ж поза увагою дослідників залишилося питання з'ясування особливостей казкотворчості письменниці в загальному контексті творчого доробку, що і зумовлює актуальність обраної теми.

Мета статті – простежити генологічні та художні особливості «Бай-казки» О. Лятуринської.

У творчому доробку О. Лятуринської є твори, які авторка ідентифікує як казки. Насамперед, йдеться про прозовий твір із жанровизначальним заголовком «Бай-казка». Такий тип заголовків досить часто зустрічаємо в літературних казках. Вони відображають кваліфікативні оцінки автора, демонструють його визначення жанру: «Казка про гадюку й орла, або невдячного приятеля», «Казка про бика й метелика», «Казка про кулі зла», «Казка про яян», «Казка про мандрівника», «Казка про дракона, шевця, що не вмів дарувати заповідяної йому кривди, та інших», «Казка про кулі зла» Е. Андієвської, «Степова казка» Г.Тютюнника тощо. Н. Копистянська влучно зазначала, що «Коли діє *свідомий* (курсив наш – Н. С.) вибір, письменник може відображати це в заголовку, підзаголовку свого твору, що стає першою жанровою інформацією (яка часто потребує серйозної перевірки) для читача, критика і літературознавця, стимулом для наукових пошуків і орієнтиром для них [3, с. 56]».

Заголовок казки виявляє і код національної приналежності, який зосереджується у використанні прикладки «бай». За Б.Грінченком, «Бай, бая – сказочникъ. Був собі бай, зніс копу яй: всім по яйцеві, тобі зносок. Если къ кому пристають съ просьбой

розказувати казки, то онъ этой поговоркой желяеть одѣлаться. (Шейк.) [11, с. 20]». Створюючи таку назву, авторка підсилює казкове смислове начало, архаїзує виклад, тобто надає заголовкові більшій інформативності. У поетичній збірці «Бедрик» зустрічаємо ліричний твір «Бай-дідуньо – вечір», у якому О. Лятуринська вибудовує казковий світ домашнього затишку. Використовуючи традиційні образи дитячого фольклору, ритміку та поезику народних колискових, вона наповнює його ліричною тональністю, адаптує до дитячого сприйняття, що цілком відповідало спрямуванню збірки. Адресність аналізованого прозового твору ширша. Письменниця порушує глибоку морально-етичну проблематику, окреслює власну філософську позицію, а відтак – адресує не лише дитячій аудиторії. Авторське визначення жанру є безумовно важливим ключем до трактування твору. Ж.-М. Шеффер, досліджуючи проблему термінологічного визначення літературного жанру, з приводу авторської рецепції цього питання зазначав: «Так, у часи, коли жанрова приналежність тексту була вирішально важливою для його літературної цінності, надання йому жанрового імені автором часто слугувало для його легітимізації, а звідси – явна тенденція до вільного трактування, а то й до неявного перетрактування загальноприйнятих критеріїв жанрової ідентичності [14, с. 77]».

Досить часто спостерігаємо різнотлумачення авторського та читацького жанрового розуміння. Це пов'язується із ситуацією сприйняття твору читачем, з тим, що називають «жанровим горизонтом очікування (Х.-Р. Яусс). Такий підхід найчастіше залежить від домінуючої класифікації жанрів. Так, Ю. Шевельов назвав «Бай-казку» оповіданням в белетризованій формі [13, с. 972] та пов'язав появу твору із науковим зацікавленням письменниці фольклором. Літературною казкою з елементами календарно-обрядової поезії називає «Бай-казку» Т. Левчук [4, с. 20]. Н. Копистянська, наголошуючи на важливості врахування авторської позиції в окресленні жанру, зазначала: «Тому фактично відпадає вже питання про те, варто чи не варто зважати на визначення, які самі автори дають своїм творам, а також, чи можливо, чи потрібно різко розмежовувати наукову і авторську

поетику, іншими словами, чи мають висловлювання письменників наукову цінність [3, с. 20]».

Можемо констатувати, що на сьогодні проблема генологічного визначення казки не є розв'язаною і потребує окремих досліджень. Характеризуючи твір О. Лятуринської, варто зважати на концепцію М. Бахтіна щодо пам'яті жанру, яка у даному випадку представляється нам у кореляції літературної казки з фольклорною. Як домінантну жанровизначальну характеристику вважаємо особливо вибудовану модель світу, в основі якої лежить чудесне. Такий підхід ґрунтується на визначенні жанру Н. Лейдерманом, який наголошував, що «Жанр – це історично створений тип сталої структури художнього твору, що організовує усі компоненти в систему, і ця система породжує цілісний образ – модель світу (світообраз), що виражає конкретну естетичну проблему дійсності [5, с. 7]». Характерним для казки є спосіб вибудови чудесного як базису художнього світу за допомогою алегорії, адже в основі «Бай-казки» – алегорична розповідь про прихід весни. Тут варто також враховувати й різні жанрові традиції: співвідносність фольклорної та літературної казки й співвідносність інших фольклорних жанрів та літературної казки.

Все ж зазначимо, що «Бай-казка» відрізняється від традиційної вибудови літературних казок, насамперед, глибоким ліризмом. А. Стебельська зазначала, що «Вона (О. Лятуринська, – уточнення наше) й у прозовій творчості залишалась «чистим ліриком» [12, с. 66]».

Отже, можемо стверджувати, що авторка не випадково звертається до жанру казки. Час написання цього твору припадає на 1958 рік. Для О. Лятуринської це час активних пошуків у царині фольклористики. Саме тоді були написані розвідки «Мітологічна колядка і міт» та «Боже коло». Створення уявного, ідеалізованого світу казки ґрунтувалося на бажанні авторки відтворити відчуття казковості дитинства, долучити результати власних фольклорно-етнографічних студій до створення художнього світу казки, а відтак – на особливостях казкового світу позначилися і наукові пошуки письменниці, і її власна рецепція традицій та звичаїв зустрічі весни.

Відчуття туги, яке вже так помітне в її поетичних збірках, конкретизується чіткими образами з дитинства у її прозових творах, розкриває внутрішній стан авторки. Характеризуючи творчість О. Лятуринської, Ю. Шерех підкреслював: «Кількість варіацій важко облічити, але висновок один: туга тепер для Лятуринської – закон життя, бо минуле не повернеться, мрії не здійснюються, майбутнє – не таке, як бажалося [13, с. 950]». Якщо в поезії «Знаю казку...» (збірка «Гусла») спостерігаємо авторське звертання-згадування казки, яке підтверджує спонукальний характер авторки стосовно бажаних суспільних змін на її рідній землі та вказівку на тривалість очікування «З уст зірветься: «Та ж коли? Стільки марно-жданих років – не горить вогонь високий на кордонах сторожких і знамен нема на них [8, с. 117]», то прозові твори письменниці, у тому числі й «Бай-казка» – це катарсис спогадів, результат зіткнення, взаємодії, синтезу двох поглядів, двох знань про дитячі відчуття – зсередини (при здійсненні події, його переживанні), і «ззовні» (з закінченням років подія постає як ціле, в його завершеності).

На ідейному спрямуванні «Бай-казки» позначилися переплетіння міфологічних та християнських мотивів. Заслуговує на увагу вступ твору. Наявність зачину є характерною складовою композиції фольклорної казки. Проте традиційна формула невизначеності («колись», «десь») на позначення просторових і часових понять, що пояснюється умовністю фольклорного часу і простору, змінюється О. Лятуринською прямою вказівкою на місце подій, що розгортаються – Україна. Емоційно-оціночна характеристика вступу – це не лише зачарування минувшиною, а насамперед, спроба сформулювати спогад: «Їй було вже на віку багато, багато років, що й злічити не можна. Казали, вона була стара як світ, і молода, як весна... але тепер люди вже й забули про неї та тільки й залишилось по ній на пам'ятку якась пісенька. Якийсь маленький приспівок, якесь красне слівце [7, с. 20]». У наведених рядках традиційна формула вступу виражає часову віддаленість. Це спогад про минуле, символом якого є алегоричний образ Бай-казки.

Характерною особливістю композиції казки О. Лятуринської є вставні елементи, які складаються з опису обряду зустрічі весни й із самих поетичних текстів чи уривків (веснянок, приспівок до хороводів).

Традиційна опозиція архаїчної свідомості (своє /чуже) в О. Лятуринської трансформується в опозицію гармонізованого хронотопу. Просторова модель казки демонструє переплетіння кількох рівнів: світів Яр-Весни та Зими; України та світу поза її межами; царства Бай-казки та світу людей. Як і в традиційній чарівній казці, де кожен окремих тип простору володіє надпроникністю, а перетин кордону між різними типами простору вимагає зусиль для їх подолання, О. Лятуринська створює цілісну картину художнього світу казки, виокремлюючи межі різних світів, вибудовує звичайну для фольклорної казкової традиції бінарну образну опозиційність.

Світ Яр-Весни (яр, за Б. Грінченком, – весняний, молодий [11, с. 541], тобто знову спостерігаємо підсилення лексичного значення слова) – це відкритий простір. Місце її перебування – ліс. Семантичне навантаження топосу лісу отримує в авторській інтерпретації ознаку «свого» простору, простору, який є джерелом позитивного. Саме там знаходиться Яр-Весна, і саме звідти вона пошириться на інший простір – простір України. Ознак «чужого» простору набуває світ, з якого летить жайворонок: «Щойно десь за морями, за лісами жайворонок почує ту пісеньку, – вже й летить до нас на Україну [7, с. 497]». Формула «за морями, за лісами» пов'язана з багатьма смисловими асоціаціями. Передусім, О. Лятуринська використовує традиційні казкові формули, у яких моря, гори, ліси – це рубіж, що розділяє царство живих і мертвих. Відповідає народним уявленням і можливість подолання птахом межі світів. Одночасно тут художньо реалізується ідея повернення додому, подолання не уявного, а цілком конкретного простору, відзив на весняні заклички з рідної землі, готовність до жертвності заради повернення та весняного оновлення світу. Повернення жайворонка в Україну набуває у казкарки символічного значення, стає свідченням її прагнень, виявляє її погляди на історичну минувшину. Казковий хронотоп

«Бай-казки» містить у собі ціннісну семантику міфу, пов'язану з ідеєю упорядкування, гармонізації світу. Проте ареною зіткнення хаосу й космосу в казці стає світ навколо людей у межах конкретної країни. Тому рідна земля, Україна, виростає в казці до образу космосу.

Характеризуючи творчу й наукову діяльність О. Лятуринської в останні десятиріччя її життя, Ю. Шевельов досить критично ставився до наукових намагань авторки у фольклористиці, пояснюючи це її бажанням створити навколо уявні світи: «Та як би там не було, річ певна, що навернення Лятуринської до своєрідного культу української ритуальності й мітології в останні десять років її життя, навернення палке, лихоманкове й беззастережне, до фанатизму, до спалахів гнівної злоби, ба навіть ненависти супроти інакодумців, було соломинкою потопельника, що мала б урятувати її від занурення в самоту й безгрунтярство й дати їй змогу збудувати їй власний світ, світ, *яким він повинен бути* (курсив Ю. Шевельова), а не яким він був для неї [13, с. 972]». Цю думку дослідник повторює неодноразово, переконуючи, «що все життя Лятуринська намагалася через свою поезію збудувати навколо себе уявний світ [13, с. 974]». Такі переконання літературознавця дозволяють в індивідуально-особистісному творенні художнього світу рідної землі «Бай-казки» простежити авторські альянзи, свідоме надання простору України архаїзовано-ідеального означення, що складає оригінальну авторську естетичну концепцію. Етична проблематика вирішується письменницею згідно з традицією, в естетично значущих символах, що демонструють ціннісні орієнтири авторки.

Простір перебування Зими – це палац, з якого поширюється її влада. Історично замкнутий тип просторової організації наділений специфічним змістом і служить у творі особливим цілям. Так, відокремлений замкнутий простір традиційно наділявся функціями захисту, притулку. Палацовий простір до цих значень додає ще й характеристику багатства, розкоші, влади, оскільки в реальності цей тип споруд належав тільки дуже впливовим людям. Змалювання палацу Зими в інтерпретації О. Лятуринської набуває масштабності. Образ палацового

простору створюється через опис речей, що його заповнюють: свічада, підлога, «оббита шкурами з білиць, ведмедів; по кутках каганці, що самі від себе світяться [7, с. 498]», кришталеве підвищення, кожух із соболів і багато іншого. Письменниця домагається відчуття розкоші та величі інтер'єру. Незважаючи на те, що простір палацу – замкнений, він має вихід у зовнішній світ: вежу, через яку «... вночі пугачем злітає Відьма-Зима подивитися на свої володіння з одного кінця в другий [7, с. 498]». При цьому подібний поділ має під собою соціальне підґрунтя: палац Зими, її челядь протиставляються простим людям, що виконують ритуальні пісні та ігри.

Порятунок Весни Ярилом, образи Землі і Сонця реконструюють давній міф про умираючу та оживаючу природу, укладення шлюбу між небом та землею. Адже початком року в фольклорі вважалася весна. З нею пов'язувався весь міфологічний акт творення року. Сюжет казки повторює мотиви веснянок про розбивання криги, розмітання снігу, відмикання ключами землі. Саме тут спостерігаємо взаємопроникнення жанрів, реконструювання міфу про творення нового року через веснянки, ягідки до авторського його осмислення в літературній казці, надання основним образам авторського тексту символічного значення.

Як і в фольклорних казках, у яких відображені різночасові вірування, погляди та уявлення народу в формі структурованої, хронологічно послідовної сюжетної оповіді, О. Лятуринська спробувала реконструювати народні уявлення про прихід весни. У своїй праці «Мітологічна колядка і міт» авторка досліджує проблему протистояння язичницьких вірувань та християнства: «В протистоянні новій вірі треба шукати причини і в селянстві, з його віковичним устроєм і річним календарем, і в психіці – в народній душі. Та й радісний світ України обумовлював веселу ясну вдачу, що боронилась такими страхіттями, як Страшний Суд, пекло, Сатана [9, с. 608]».

Художнє обстоювання таких переконань О. Лятуринська вміщує у фінальній частині казки, коли символічну перемогу Весни називає «Великим Днем, Великднем [7, с. 503]», чітко

вказуючи, що час панування таких поглядів передував усвідомленню українством ідей християнства: «Але й того дня, напевно, ходив по полю Хтось, ще Незнаний, Хто поки був тільки Мрією людей і тільки Задумом Єдиного [7, с. 504]».

Таким чином, просторова організація цієї казки являє собою складну систему взаємин просторових моделей, включених в загальну систему художнього світу О. Лятуринської. Оповідний час у казці відповідає оповідній логіці. Він є традиційно для казкових текстів умовним та умотивовується оповідною логікою сюжету твору. В основі казки – запрошення весни, що відповідає традиційним структурним елементам фольклорної чарівної казки, у якій повинне відобразитись певне ритуальне дійство.

Персонажі казки – це збірні образи, які несуть певне емоційне навантаження, яке авторка постійно посилює за допомогою прикладок. Якщо для позитивних героїв вона додає названі вище архаїзовані прикладки Бай-, Яр-, то ім'я домінуючого негативного персонажа підсилюється прикладкою, що визначає характер його дій – Відьма-Зима. Такий підхід до вибору імен підкреслює їх ознаки та узгоджує їх із функціями інших персонажів. За Р. Бартом, при структуральному аналізі текстів «Функції припускають наявність метонімічних відносин, а ознаки – метафоричні відносини; перші охоплюють функціональний клас, який визначає поняття «робити», а другі – поняття «бути» [1, с. 198]». Казка О. Лятуринської, як і будь-які фольклорні твори цього жанру, відзначаються високим ступенем функціональності.

Персонажі казки позбавлені психологічних характеристик, вони несуть лише емоційно-оцінні характеристики, які відповідають необхідним критеріям задля реалізації ними певних дій у межах бінарної опозиційності добро-зло.

Протиставлення з цього погляду двох світів лежить в основі конфлікту твору, їх умовність відповідає потребі відновлення елементів жанрової архаїки на образному й функціональному рівнях. Боротьба добра й зла реалізується протистоянням добротворців та злотворців. У кожній категорії авторка виокремлює помічників: Відьма-Зима, чаклуни, Дід-Мороз,

Зимовій, Студень – Яр-Весна, Вітер-Стрибайло, Ярило, Мати-Земля, бог-Сонечко. Групи таких персонажів виконують єдину функцію – функцію боротьби, протидії добра і зла. В. Пропп, пропонуючи ідеї структурального аналізу зазначав, що «Для вивчення казки важливим є питання що роблять казкові персонажі, а питання хто робить і як робить, – це питання тільки привхідного значення [10, с. 54]».

Ім'я персонажа літературної казки актуалізує смисловий зміст слова, включаючи його у певний семантичний ряд. При цьому імена персонажів казки О. Лятуринської, праобразами яких є імена з фольклорних творів, залишаються вигаданими іменами, тому вони виконують свою звичайну функцію індивідуалізації особи, служачи паралельно відомому узагальненню. Саме синтез конкретного і абстрактного створює образ казкового персонажа, який сприймається нашою свідомістю через його найменування.

Образи бога-Сонечка, Ярила тісно пов'язуються із солярною символікою. За В. Войтовичем, «Ярило – бог-Сонце весняного рівнодення, бог молодого кохання та парування; бог любовних пристрастей, розквіту природи та дітонародження [2, с. 614]». Тобто солярна символіка в О. Лятуринської збережена в первинному вигляді. Авторка дотримується традицій слов'янської та скандинавської міфології, у якій солярні образи мають антропоморфний образ. Сонце в таких міфах завжди представлене як чоловіче чи жіноче начало, яке має родинні стосунки з Місяцем, Зорею (у О. Лятуринської це Земля-мати), може управляти кіньми. Дотримуючись такого традиційного змалювання солярних образів, авторка «Бай-казки» змалює переміщення Ярила за допомогою чарівних біланів, а у фінальній частині свого твору про перемогу Ярило повідомляє «випроставшись і нап'явшись у стременах [7, с. 501]».

Отже, в основі «Бай-казки» О. Лятуринської знаходиться зовсім особливе авторське «світопочування», уміння не тільки і не стільки стилізувати казкові прийоми, а презентувати власні морально-філософські, наукові переконання. Авторка формує архаїзований образ-символ рідної землі, яка потребує упорядкування, а тому виростає в казці до образу космосу. Саме

авторська позиція, яка яскраво виражається в літературній казці, дозволяє ідентифікувати запозичення з ідейно-естетичної системи фольклору шляхом актуалізації авторських наукових здобутків та власного досвіду (спогадів). При цьому формується орієнтація на певного слухача і його сприйняття, ефект жанрового очікування, ставлення до чудесного та його мотивування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барт Р. Введение в структуральный анализ повествовательных текстов / Р. Барт // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX–XX вв. : трактаты, статьи, эссе [пер. Г. К. Косикова]. – М. : Издательство Московского университета, 1987. – С. 196–238.
2. Войтович В. Українська міфологія / Валерій Войтович. – К. : Либідь, 2002. – 664 с.
3. Копистянська Н. Жанр, жанрова система у просторі літературознавства / Н. Х. Копистянська. – Львів : Паїс, 2005. – 368 с.
4. Левчук Т. Поетика Оксани Лятуринської : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.06 «Теорія літератури» / Т. П. Левчук. – Львів, 2000. – 22 с.
5. Лейдерман Н. Л. К определению сущности категории «жанр» / Н. Л. Лейдерман // Жанр и композиция литературного произведения. – Калининград, 1976. – С. 7.
6. Лятуринська О. Бай-дідуньо – вечір / Оксана Лятуринська // Зібрані твори ; [за ред. Богдана Гошовського, Світлани Кузьменко]. – Торонто : Видання Організації Українок Канади відділ Торнто-місто, 1983. – С. 199.
7. Лятуринська О. Бай-казка / Оксана Лятуринська // Зібрані твори ; [за ред. Богдана Гошовського, Світлани Кузьменко]. – Торонто : Видання Організації Українок Канади відділ Торнто-місто, 1983. – С. 496–519.
8. Лятуринська О. Знаю казку / Оксана Лятуринська // Зібрані твори ; [за ред. Богдана Гошовського, Світлани Кузьменко]. – Торонто : Видання Організації Українок Канади відділ Торнто-місто, 1983. – С. 117.

9. Лятуринська О. Мітологічна коляда і міт / Оксана Лятуринська // Зібрані твори [за ред. Богдана Гошовського, Світлани Кузьменко]. – Торонто : Видання Організації Українок Канади відділ Торонто-місто, 1983. – С. 604–613.
10. Пропп В. Морфология волшебной сказки / В. Пропп. – СПб : Лабиринт, 2001. – 128 с.
11. Словарь української мови : [в 4 т.] / авт.-уклад. Б. Грінченко. – К. : Вид-во Академії наук Української РСР, 1958.
12. Стебельська А. Збірник наукових праць Канадського НТШ / Аріядна Стебельська. – Торонто : [б.в.], 1993. – С. 66–70.
13. Шевельов Ю. Після «Княжої емалі» (Над купкою попелу, що була Оксаною Лятуринською) / Ю. Шевельов // Ю. Шевельов. Вибрані праці : [у 2 кн.] / ; кн. 2 : Літературознавство. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 948–986.
14. Шеффер Ж.-М. Что такое литературный жанр? / Ж.-М. Шеффер ; [пер. и послесловие С. Н. Зенкина]. – М. : Едиториал УРСС, 2010. – 192 с.

Стаття надійшла до редакції 17 січня 2013 року

УДК 811.161.2'367.625

*Ольга Спир
(м. Київ)*

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ДІЄСЛІВ-НЕОЛОГІЗМІВ У ТЕКСТАХ ПУБЛІЦИСТИЧНОГО СТИЛЮ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті проаналізовано процес надходження до української мови іношомовної лексики. Звернено увагу на шляхи адаптації дієслівних одиниць, порівняно кількість зафіксованих дієслів у словниках неологізмів української та російської мов, наведено приклади, зафіксовані в текстах публіцистичного стилю. Встановлено, що в контексті динамічних процесів українського лексикону центральне місце посідає неологізація.